

I t K 2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

Tüskés Gábor: Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában
Bíró Ferenc: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában
Dávidházi Péter: „Nem chimaera-e nép-epost gondolni?” (Arany János műfajelméleti dilemmája)

*

Kovalovszky Miklós: Egy kritikusabb kritikai kiadás: *Ady Endre összes prózai művei*

*

Bartók István: Buzinkai Mihály retorikai munkássága
Pomogáts Béla: Kísérlet az expresszionista regénnyel
Déry Tibor: *A kéthangú kiáltás*

*

Bene Sándor: Zrínyi-levelek 1664-ből
Varga Rózsa: Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezése

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlószi Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Tüskés Gábor: Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában 133

Bíró Ferenc: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában 152

Dávidházi Péter: „Nem chimaera-e nép-epost gondolni?” (Arany János műfajelméleti dilemmája) 172

Textológia

Kovalovszky Miklós: Egy kritikusabb kritikai kiadás: *Ady Endre összes prózai művei* 188

Műhely

Bartók István: Buzinkai Mihály retorikai munkássága 203

Pomogáts Béla: Kísérlet az expresszionista regénnyel (Déry Tibor: *A kéthangú kiáltás*) 221

Adattár

Bene Sándor: Zrínyi-levelek 1664-ből 225

Varga Rózsa: Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezése 242

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

AZ EXEMPLUM A 16–17. SZÁZAD KATOLIKUS ÁHÍTATI IRODALMÁBAN

Ma már elkoptatott megállapítás, hogy a 16–18. századi széppróza születésében fontos szerepe volt a közkézen forgó kisepikai elemeknek, s hogy a középkori epikus műformák átalakulásának ismerete nélkül a reneszánsz és a barokk széppróza megértése nem lehetséges. A kisepikai elemek közül legjobban az anekdota ismert, a befogadó prózaszövegek típusai közül pedig az értekező, történeti prózát és a kimondottan szépprózai elbeszéléseket kutatták a legalaposabban. Az anekdotai, novellai elemek hordozói közül viszonylag kevesebb figyelemben részesültek a példák, „exemplumok”, illetve a vallási tárgyú szövegek. A vallási tartalmú szövegek csoportjából elsősorban a 16. századi magyar nyelvű kódexek és a 16–17. századi prédikációk példáival foglalkoztak. Ezek a vizsgálatok jelzik ugyan a folyamatot, amely a széppróza fejlődését kisepikai elemekkel segítette elő, a kisepikai formák eredetkérdése, szépprózai illeszkedése és funkciója az írásos műformák alakulásában, a latin és a magyar nyelvű szövegek kapcsolata azonban jórészt feltáratlan. Az elbeszélő szövegeket felhasználó 16–17. századi katolikus áhítati irodalomban számos új alkotoi szándék, könyvtípus, fejlődési tendencia és használati összefüggés jelenik meg, melyek vizsgálata hozzájárulhat a széppróza kibontakozásának és kisepikai továbbfejlődésének pontosabb megismeréséhez.

A középkori végi virágzó katolikus könyvtermelés 1520 utáni általános visszaesésével párhuzamosan háttérbe szorult az olyan, a 15. század 80-as éveitől kezdve számos alkalommal napvilágot látott nagy középkori exemplum gyűjtemények és kompilációk kiadása, mint például a *Speculum exemplorum*, Johannes Gobius *Scala coelije* vagy Johannes Herolt *Promptuarium exemplorum*. Míg a kateketikai, építő jellegű, történeti, erkölcsi tartalmú elbeszélő kispróza felhasználása a protestáns áhítati irodalomban a 16. század harmadik harmadától egyre szélesebb teret nyert,¹ katolikus részről csak az ellenreformáció kibontakozásával párhuzamosan, a 16. század végén jelennek meg az első ilyen jellegű kiadványok. Ezeket kezdetben Antwerpenben és Douaiban, majd Lyonban nyomtatták. A 16. század végétől Velence, Krakkó, Mainz és Köln a legfontosabb nyomdahelyek, melléjük a 17. század közepétől Dillingen, Ingolstadt és Augsburg társul. A könyvek terjesztése részben a kereskedőhálózat (pl. a frankfurti könyvvásár), részben a jezsuiták belső terjesztési rendszere közvetítésével történt. Francia- és Németország mellett a 17. században számos mű született Itáliában, ezeket többnyire latinból fordították le a különböző nemzeti nyelvekre. A legnagyobb arányú fordítói tevékenységet a jezsuiták végezték a 17. század második felétől. A jezsuiták meghatározó szerepe a katolikus könyvtermelésben, ezen belül az elbeszélő elemekkel dolgozó áhítati irodalomban a 17. század elejétől egészen a rend feloszlásáig nyilvánvaló. Számos új kiadványtípus jön létre, a különböző tí-

¹Wolfgang BRÜCKNER (Hg.), *Volkszerzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*. Berlin, 1974. — Ernst Heinrich REHERMANN, *Das Predigtexemplar bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. GÖTTINGEN, 1977.

pusok azonban tartalmi szempontból nem mindig választhatók el élesen egymástól. A különbségek inkább a könyvek felépítéséből, szerkezetéből adódnak.

1. A középkori példagyűjtemények új kiadásai

Az első jelentős újítás a tridenti zsinat után a középkori exemplum hagyomány újjáélesztése volt az egykor kedvelt szerzők műveinek kiadásával. Ebben fontos szerepet játszott a katolikus reform keretében 1559-ben alapított douai-i egyetemhez kapcsolódó Beller-nyomda, amely 1590-től a kéziratok és inkunábulumok kiadásával számos középkori, különböző szempontok szerint rendszerezett exemplumgyűjteményt tett ismét hozzáférhetővé. Ezek közül érdemes kiemelni Petrus Venerabilis *Libri miraculorum* (1595), Thomas Cantipratanus *Liber apum* (1597, 1605, 1627), Franciscus Schottus *Thesaurus exemplorum* (1597), Johannes Nider *Liber de formicariis* (1602), Caesarius von Heisterbach *Dialogus miraculorum* (1601), Johannes Bromyard *Summa praedicatorum* (1614), Johannes Faius *Manipulus exemplorum* (1614), Gerardus Lemovicensis *Vitae fratrum ordinis praedicatorum* (1619) és Vincent de Beauvais *Speculum quadruplex* (1624) c. művét. Johannes Herolt *Promptuariuma* 1598–1599-ben Velencében, 1612-ben Mainzban látott napvilágot.

2. Exemplum-katekizmusok

a) Az újítások második csoportját a jezsuita ellenreformációs katekézis, ezen belül a Canisius-féle katekizmusok hagyományát követő, a kateketikai elbeszélő irodalom körébe tartozó művek alkotják. Míg azonban Canisius katekizmusai nem tartalmaznak narratív jellegű kateketikai elemeket, s nem adnak alapot a közvetlen popularizálásra, a nyomában járó kiadványok egy része több-kevesebb elbeszélő anyagot is közöl. Így például Valentin Leucht, a frankfurti székesegyház papja és a könyvvásárok császári cenzora 1596-ban az üchtlandi Freiburgban, Canisius házi nyomdájában egy tizenkettedrét alakú kötetet jelentetett meg *Vita Mariae Virginis* címmel, amit Canisius katekizmusából és más olvasmányokból állított össze elbeszélő példákkal elegyítve.³ A laikus olvasóknak szánt mű előszavában Leucht egy másik előképre is hivatkozik: Tilmann Bredenbach kölni kanonok *Collationum Sacrarum libri octo* (1584) c. munkájára, melyről később szólunk. Az elbeszélő szövegek, Mária-mirákulumok nagy számát Leuchtnál az magyarázza, hogy ő az időközben ismét hozzáférhetővé vált középkori exemplum gyűjteményekre is visszanyúlhatott. Leucht a Mária-képekről szóló fejezetet a könyv kiemelkedő részévé dolgozta ki, ami előre jelzi a 17. század egyik új könyvműfaját, a Mária-tiszteletet a Mária-képek összeállításával dokumentáló atlaszokat. Leucht könyvét más műveivel együtt már az ő korában rendszeresen használták. Így például tartalmilag meghatározó exemplum forrásai voltak az egyik első német nyelvű katolikus posztillának, Bartholomäus Wagner *Homiliarum Centuria*

¹Rainer ALSHEIMER, *Das Magnum Speculum Exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltradition. Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Russland*. BERN – FRANKFURT/M., 1971. 22.

³Wolfgang BRÜCKNER, *Der Kaiserliche Bücherkommissar Valentin Leucht*. In *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 3 (1960.) 97–180. — Vö. Wolfgang BRÜCKNER, *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock. Aufriss eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts*. In *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 86 (1983.), 3. 101–148. Magyarul in *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp., 1988. 429–477.

(Freiburg, 1607) c. munkájának, amely kézikönyvszerű összeállításban 168 elbeszélő történetet tartalmaz.

Ebbe a csoportba tartozik két jezsuita, Antoine d'Averoult⁴ és Johannes Maior egy-egy kateketikai műve, melyek a korábbi példaanyag felhasználásával készültek és egyaránt 1603-ban Douai-ban jelentek meg először. D'Averoult gyűjteménye kétkötetes francia kiadása után (*Les Fleurs des Exemples ou Catechisme historial*) 1614-ben latinul is megjelent (*Flores exemplorum*), s többek között forrásává vált a Maior által jelentősen kibővített *Speculum exemplorum*nak.⁵ Ennek az 1603-as, csupán tárgymutatóval bővített újranyomása után 1618-ban már a hatodik, bővített kiadása látott napvilágot *Magnum Speculum Exemplorum* címen. Míg d'Averoult a legújabb kortárs szerzőktől merített, így elsősorban Caesar Baronius *Annales ecclesiastici*⁶ és Laurentius Surius *De probatis sanctorum historiis*⁷ c. művéből, Maior egy bevált antik és középkori gyűjteményekből összeállított későközépkori nyomtatványt szerkesztett át a loci communes humanista elvének megfelelően, tárgyszavak szerint rendezett enciklopédikus gyűjteménnyé. Maior lényegében megőrizte a különböző forrásokból származó elbeszélések szerkezetét, s művét elsősorban prédikációs segédletnek szánta.⁸ D'Averoult a több, mint négyezer elbeszélő történetet a Canisius-féle katekizmus fő részeinek megfelelően rendezte el. Ugyanezt az elvet követte Philippe d'Outreman francia jezsuita 1625-ben megjelent *Paedagogus christianusa* számos exemplummal, mely hat nyelven mintegy negyven kiadást ért meg. Német nyelvterületen az exemplum-katekizmusok sorát Georg Vogler *Catechismus in ausserlesenen Exempeln* (Würzburg, 1625) c. munkája nyitja meg, amit a század második felétől számos összeállítás követ.⁹ Vogler exemplumhasználatára jellemző, hogy az elbeszélő szövegek meghatározott értelmi összefüggésben belül állnak, s nem kapnak önálló jelentést. Nem a történetek tartalma, hanem morális implikációja áll az előtérben, s egy-egy elvont vallási tétel bemutatására és értelmezésére szolgálnak. A teológiai kérdésfelvetés után az egyes pontokhoz példák sorozata kapcsolódik. Az exemplumok egymáshoz kapcsolásának alapja rendszerint nem a dogmatikai összefüggés, hanem a meglepetést keltő esemény, a történet egyszerisége. A példák sorában egyik történet sem önmagában áll, hanem szorosan összekapcsolódik a kiindulásként megfogalmazott kérdéssel. A felsorakoztatott példákat objektíváló összegzés zárja, amelyben egy-egy általánosan érvényesnek tartott hitigazság fogalmazódik meg. Vogler több, mint hétszáz példájának forrása a szentírás mellett mintegy 160 szerző, s az egyházatyák, történeti művek, legendák és szentéletrajzok mellett nagyszámú példát merít a missziók, a Jézustársaság és a szodalitások történetéből. Ez utóbbi narratív (*litterae annuae*, *litterae annuae excerptae* vagy *breviores*, *historia domus*, *fructus missionum*) és adminisztratív (*epistolae generalium*, *catalogi breves*, *necrologia*) forrástípusok csak néhány évtizeddel korábban jelentek meg először nyomtatásban, s bőséges elbeszélő anyagot kínáltak. Vogler műve jelzi a folyamatot, melynek során a példák elbeszélő mozzanata háttérbe szorul, ezzel párhuzamosan a

⁴Rudolf SCHENDA, *Averoult, Antoine d'*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. /1977.) 1097–1099.

⁵Juliane MATUSZAK, *Das Speculum exemplorum als Quelle volkstümlicher Glaubensvorstellungen des Spaetmittelalters*. Siegburg, 1967.

⁶Hubert JEDIN, *Kardinal Caesar Baronius. Der Anfang der katholischen Kirchengeschichtsschreibung im 16. Jahrhundert*. Münster, 1978.

⁷Hildegard HEBENSTREIT-WILFERT, *Wunder und Legende. Studien zu Leben und Werk von Laurentius Surius (1522–1578), insbesondere zu seiner Sammlung „De probatis Sanctorum historiis“*. Diss. Tübingen, 1975.

⁸ALSHEIMER, i. m. (2. jegyzet) 89.

⁹Wolfram METZGER, *Beispielkatechese der Gegenreformation. Georg Voglers „Catechismus in Ausserlesenen Exempeln“*. Würzburg, 1625. Würzburg – München, 1982, 96–104.

tanító szándék erősödik, míg az építő jellegű szórakoztatás funkciója továbbra is érvényesül. Az exemplum-katekizmusok sorában utolsóként említjük a Canisius-féle katekizmusok Philipp Scouville-féle átdolgozását (I. rész Köln, 1676, első teljes kiadás Köln, 1682), amely három kötetben a katekizmus kérdései köré csoportosítja összesen csaknem 700 exemplumot tartalmaz.¹⁰

b.) A példatörténetekkel bővített katekizmusok csoportjába tartozik Vásárhelyi Gergely katekizmus fordítása. Canisius kis katekizmusának első, Telegdi Miklós féle fordítása (1562) és Vásárhelyi fordításának első, 1599-ben megjelent kiadása nem tartalmaz elbeszélő vonatkozásokat.¹¹ A második, 1604-es kiadásban azonban Vásárhelyi a katekizmust kibővítette az „Egy néhány tevelgyő kérdésekre való rövid Keresztyeni feleletek” c. résszel, mely a kontroverz teológia vázlataként a katolikus és protestáns tanítás különbségeit kérdés-felelet formában tárgyalja. A transzsubstantiációval kapcsolatos kérdésre adott válasz alátámasztására többek között egy „Csudálatos és rettenetes História”-t közöl a hely és idő pontos megjelölésével.¹² Az ördög által megszállva tartott és végül megfojtott eretnek részletesen elbeszéli, minden valószínűség szerint erdélyi misszós tapasztalatából merített története Krisztus valóságos jelenlétének bizonyítására szolgál az oltáriszentségben. A történetet követő további „bizonyágtételek” az egyházatyák, sőt Luther és Kálvin műveiből vett idézetek ugyanezzel a témával kapcsolatban. Ez a rész a történettel együtt a katekizmus fordítás további két, 1615-ös és 1617-es kiadásában is megtalálható.¹³ Az 1615-ös kiadást Vásárhelyi tovább bővítette az „Ez könyvecskének világosb értelmére való tanúságok” c. résszel, melyben több rövid történetet sorol fel. A többenél részletesebben beszéli el egy közelebről meg nem nevezett, parázna életű kálvinista prédikátor történetét, aki először a törökök közé menekült, majd az „elmúlt esztendőben” Pécssett katolikus hitre tért.¹⁴ Vásárhelyi ezt a történetet is saját tapasztalatából meríthette, mivel a jelzett időben Pécssett tartózkodott.

Apologetikus és morális példagyűjtemények

Az exemplum-katekizmusok és a példatörténetekkel bővített katekizmusok terjedelmi szempontok alapján nehezen oszthatók különböző könyvkategóriákba.¹⁵ Ugyanígy nem vonható éles határ a csupán exemplumokból álló és az exemplumokkal illusztrált apologetikus, hitvitázó traktátusok között, hasonlóan azokhoz a prédikáció gyűjteményekhez, amelyek gyakran és részletesen idéznek példázatokot, amelyek használatát mutatók és lapszéli megjegyzések könnyítik meg. Az exemplumnak ez a kiemelkedő hangsúlyozása és használata a törtétiaknak szánt igazoló szereppel függ össze. Feladatuk nem csupán a narratív értelmezés, az illusztráció és az érzelmek keltése, hanem az igazság bizonyítása a természetfölötti beavatkozásának tanúsításával. Exemplumként ezért mindenekelőtt megerősítő és büntető

¹⁰Josy BIRENS, *Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVIIe – XVIIIe siècles*. Luxembourg, 1990. 89.

¹¹RMK I. 312.

¹²RMK I. 387., 277–280. – Vö. SZENTIVÁNYI Dezső, *Canisius Szent Péter katekizmus*. Vallási népkönyv. Bp., 1944. 55–56.

¹³RMK I. 453a., RMK I. 472., 672–677.

¹⁴RMK I. 472., 720–721. – Vö. RMKT XVII/7. 418. – BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István, *Erdélyi és hódoltsági missziók*. I/1. 1609–1616., I/2. 1617–1625. Szeged, 1990. 81–109.

¹⁵Wolfgang BRÜCKNER *Exempelsammlungen*. 3. *Nachmittellalterliche katholische Exempelsammlungen*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. (1983.) 609–626. Itt: 614.

csodák, mirákulumok, figyelemreméltó történeti események és a hit példa értékű cselekedetei szolgálnak. Az ezeknek megfelelő, egymást gyakran átfedő könyvműfajok a példa-katekizmusok mellett az apologetikus és morális példagyűjtemények, traktátusok, prédikációk, csoda-kompendiumok, mirákulumos könyvek, szakrális atlaszok és történet-kalendáriumok.

Az exemplum-katekizmusoknál valamivel korábban jelentek meg a kifejezetten ellenreformációs színezetű történetek különféle speciális gyűjteményei. A sor elején Tilmann Bredembach hitvédelmi szempontok szerint válogatott és szerkesztett, kommentálatlan exemplumgyűjteménye áll (*Collationum sacrarum libri octo*, Köln, 1584). Bredembach a példaanyagot a fejezetekben tematikusan, a hit és az egyház értelmezése körüli vitás kérdések klasszikus területei szerint csoportosította.¹⁶ Ezzel egy időben és ezt megelőzően olyan összeállítások is megjelentek, melyek példaanyagát a transsubstantiatio vitatott kérdésköréhez kapcsolódva ún. ostyá-csodákból, a korporáléval összefüggő mirákulumokból és ehhez hasonló legendás elbeszélésekből állították össze. Ezek közül kiemeljük Johannes Garetius *De vera praesentia corporis Christi in sacramento eucharistiae* (Antwerpen, 1561), Guilelmus a Gent *Exempla illustrium aliquot miraculorum dei beneficio in sacrosancta eucharistia* (Köln, 1584) és Nicola Laghi *I miracoli del santissimo sacramento* (Velence, 1597) c. művét.

Az erkölcsi tartalmú példagyűjtemények csoportjába tartozik Vásárhelyi Gergely *Világ kezdetitől fogva josagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái* (Kassa, 1623) c. munkája.¹⁷ Ez az ajánlás szerint „föembereknek, egyházi rendeknek, tisztviselőknek, polgároknak, közrendeknek” egyaránt szánt példatár közel négyezer bibliai, antik és középkori elbeszélést tartalmaz. A csonkán fennmaradt mű két könyvre, ezen belül 93 és 46 részre, s témák szerint kisebb fejezetekre van osztva. Az összeállítás mintája Guillelmus Peraldus (Guillaume Peraud) 13. századi domonkos szerzetes, lyoni érsek *Exempla (Summa) virtutum et vitiorum* c. bibliai példagyűjteménye.¹⁸ Peraldus műve egészen a 17. század közepéig az egyik legnépszerűbb erkölcsi példatárnak számított: kéziratok másolatai után 1473-as első, bázeli kiadásától kezdve az 1660-as évekig a legkülönbélebb helyeken, különféle címváltozatokkal számos kiadásban újra és újra megjelentették.¹⁹ Vásárhelyi munkája csupán távolról emlékeztet mintájára: Peraldus összeállítása ugyanis két részre osztva tíz, illetve kilenc traktátusból áll, ezeken belül további tematikus csoportok találhatók. A szerkezeti átalakítás mellett Vásárhelyi tartalmilag is jelentősen kibővítette Peraldus anyagát olvasmányából és saját tapasztalatából. Az elbeszélések témaköre rendkívül változatos: az ókori, középkori és kora újkori (benne a magyar) történelem eseményeit épp úgy felöleli, mint az ördöggel, a holtak megjelenésével és a tisztító tűzben szenvedő lelkekkel kapcsolatos történeteket, a szentek legendáit, látomásokat stb. Egy-egy témakörön belül a

¹⁶ Wolfgang BRÜCKNER, *Geistliche Erzählliteratur der Gegenreformation im Rheinland*. In *Rheinische Vierteljahresblätter*, 40 (1976.), 150–169. Itt: 164–165. — Wolfgang BRÜCKNER, *Bredembach, Tilmann*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 2. (1978.) 764–766.

¹⁷ RMK I. 528.

¹⁸ JENEI Ferenc, *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. ItK 1961. 594–598. Itt: 598.

¹⁹ J.-T. WELTER, *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*. Paris — Toulouse, 1927. 166–168. — Morton W. BLOOMFIELD — Bertrand-Georges GUYOT — Donald R. HOWARD — Thyra B. KABALO, *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A. D. Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*. Cambridge, Mass., 1979. nr. 1628. — Richard NEWHAUSER, *Latin Texts with Material on the Virtues and Vices in Manuscripts in Hungary: Catalogue I–II*. In *Manuscripta*, XXXI (1987.), 102–115., XXXIII (1989.), 3–14. Itt: I. 108–109., 112. — Michael CHESNUTT, *Exempelsammlungen*. 1. *Exempelsammlungen im Mittelalter*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. (1983.) 593–604. Itt: 594. — SAJÓ Géza — SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in Bibliothecis publicis Hungariae asseratur*. Vol. 1. Bp., 1970. 486–488.

bibliai példák után a profán történelem eseményei következnek változó hosszúságú előadásban. Az idézeteket, példákat kommentár nélkül közli, mintegy azok adják a téma kifejtését. Gyakran alkalmaz párbeszédet az elbeszélésekben. Szívesen idézett narratív forrásai például Plinius, Plutarchos, Szt. Gergely *Dialogusa*, Surlius, Delrius, Aeneas Silvius, a különböző rendtörténeti munkák és szentéletrajzok. A forrásmegjelölés a szöveg után vagy a lapszálon található, néha azonban hiányzik. A gyűjtemény használatát kézikönyvként betűrendes tartalomjegyzék könnyíti meg.

4 Az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai

A Mária-legendák és -miráculumok gyűjteményének középkori hagyománya a 16. század végi előzmények után csak a 17. században éled újjá, részben a jezsuiták Mária-kongregációihoz kapcsolódó új könyvműfajokban.²⁰ Silvano Razzi kamalduli szerzetes a 16. század végén többször kiadott, *Miracola Della Gloriosa Vergine Maria Nostra Signora* c. munkájában például három könyvre osztva ötven-ötven Mária-legendát közöl, ami elsőrendű forrásanyagot jelentett a katechetikai és építő célzatú elbeszélés kompendiumok összeállítóinak. További korai példák Johannes Bonifatius *De Divae Virginis Mariae vita et miraculis libri quinque* (Párizs, 1605; Köln, 1610 és 1628) prédikációban való felhasználásra és magánolvasmányként egyaránt ajánlva; Pietro Antonio Spinelli *Maria Deipara Thronus Dei* (először részleteiben Nápoly és Róma, 1585, 1613, majd olaszból fordítva Köln 1618–1619), benne az „Exemplorum et miraculorum Deiparae” c. elbeszélő résszel; továbbá Benedictus Gononus *Chronicon SS. Deiparae Virginis Mariae* (Lyon, 1637), melynek három része közül az első a „Vita et miracula Deiparae” címet viseli.

A jezsuita moráleteológus, Tommaso Auriemma *Affetti scambievoli tra la Vergine Santissima e i suoi divoti* (Nápoly, 1657) c. munkája a gyakorlati Mária-tisztelet áttekintése. Hatvan fejezetre osztva több száz példautalást és többnyire röviden elbeszélte történetet tartalmaz Máriáról szombati napokra a Mária-kongregációk tagjai számára, Mária „szolgálatának” témái és formái szerint csoportosítva.²¹ Még terjedelmesebb és kézikönyvszerűbb felépítésű két olasz jezsuita, Giovanni Rho és Carolo Bovio egy-egy műve (*Sabati del Giesu di Roma overo Esempi della Madonna*, Róma, 1655, illetve *Esempi e Miracoli della Santissima Vergine Maria Madre di Dio*, Róma, 1672) száz-tíz, illetve kétszáz elbeszéléssel, melyeket eredetileg szombatonként élő szóval elő is adtak. Ugyanide tartozik a jezsuita Christophoro de Vega *Theologia Mariana* (Lyon, 1653 és 1671), valamint az ugyancsak jezsuita, német–spanyol származású Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana Exquisitissimis Sanctorum Patrum sententiis, rarissimis historiis, selectissimis moralis Doctrinae praeceptis ac per eius simulcra perpetratis miraculis* (Antwerpen, 1658) c. mariológiai munkája. Az utóbbiban a kor teljes retorikai érvanyaga felvonul, melyhez a kegyképcsodák mint az igazság tárgyiasult bizonyítékai kapcsolódnak.

Ebbe a sorba illeszkedik Kopcsányi Márton könyve, *A bodog Szűz Maria élete* (Bécs, 1631).²² A mű fő része Mária hét ünnepére egy-egy verses és prózai elmélkedést, imádságot és egy vagy két (összesen tizenhárom) prédikációt közöl. A 2–6. részben további elmélkedések és imádságszövegek találhatóak Mária hét örömeről és hét fájdalmaról, tizenkét csillagú koronájáról, segítségülhívásáról, valamint nevének és a rózsafüzérnek magyarázatáról. A jellegzetesen enciklopédikus mű az első közép-

²⁰ BRÜCKNER, *Erzählende Kurzprosa* (3. jegyzet)

²¹ Günther SWITEK, *Auriemma, Thomas SJ.* In *Marienlexikon*. Bd. 1. (1988.) 301.

²² RMK I. 596. – Vö. RMKT XVII/7. 434–437.

kor utáni magyar nyelvű prédikáció-, imádság- és elmélkedés-gyűjtemény, amely kizárólag Mária tiszteletét szolgálja. A ferences harmadrend világi asszonyai számára készített összeállítás felépítése a ferences mariale-típusú prédikáció gyűjtemények szerkezetét követi. Tartalmát tekintve az apokrif források és a későközépkori Mária-irodalom fő motívumait közvetíti, de protestáns szerzőket is idéz, s egyben a 17. század első harmadában formálódó Regnum Marianum és Patrona Hungariae eszmékör egyik alapvetése. Az elbeszélő vonatkozásokat Kopcsányi szorosan beleépíti a beszédek szövegébe. Mária életét apró mozzanatokra bontja s azokhoz fűzi az elmélkedést. Az epikus elemek, példák sokszor nehezen választhatók szét legfontosabb stilisztikai eszköztől, a hasonlattól, mivel a kettőt gyakran azonos szerepkörben alkalmazza.²³ A felhasználás egyik lehetősége, amikor egy morális elv vagy hittétel után azt alátámasztó és megjelenítő példák sora következik. A másik esetben az eljárás fordított: előbb elmondja a példákat, hasonlatokat, s ezután vonja le a tanulságot. Jellemző vonás a példák, hasonlatok burjánzása, a hasonlító és a hasonlított közti részlet-párhuzamok kibontása. Stílusa aprólékos, magyarázó jellegű, s csak ritkán iktat be hosszabb elbeszélő részeket.

A Mária-kegyképek tiszteletének irodalmi megnyilvánulása a búcsújáróhelyek legendáinak összegyűjtése a Mária-atlaszok, a mirákulumos könyvek és a lelki záródoklatok formájában.²⁴ Ezekre itt épp úgy csak utalunk, mint a szentéletrajzokra, amelyek ugyancsak bőséges anyagot kínáltak a példaanyag új szempontok szerinti válogatására és rendszerezésére. Ezek tulajdonképpen exemplummá válása a szentek követésre méltó cselekedetei alapján történt, s így jöttek létre az oltáriszentség- és Mária-tisztelek, az alamizsnálkodók, a szent szolgálók stb. példáinak tematikus gyűjteményei.

Az egyháztörténeti művek példaanyaga

Nagyszámú exemplum található az egyháztörténeti irodalom műveiben. Ezekben a történelem által „hitelesített” példát bizonyítékként használják és részletesen dokumentálják. Így a speciális gyűjtemények kompilátorai mindenekelőtt Caesar Baronius és Laurentius Surius annak idején újak és kritikainak számító műveiből merítettek bőséges példaanyagot. Baronius rendtársa, az oratoriánus Tommaso Bozio 1592–1593-ban Kölnben két kötetben adta ki *De signis ecclesiae Dei libri XXIII* c. apologetikus kompilációját a dogmatika kérdéseire kapcsolódó számos bizonyító exemplummal, jórészt a középkori példairodalomból válogatva. Ehhez hasonló gyűjtemény Jodocus Coccius jülich-i kanonok kétkötetes munkája, a *Thesaurus catholicus* (Köln, 1600–1601). Ezekből merített aztán például Laurentius Beyerlinck antwerpeni kanonok Conrad Lycosthenes Theodor Zwinger által sajtó alá rendezett, *Theatrum vitae humanae* (Basel, 1565) c. humanista enciklopédiája katolikus szempontú átdolgozásánál (*Magnum theatrum vitae humanae*, Köln, 1631).²⁵ Jórészt a Bollandisták 1643-ban megindított *Acta Sanctorum*ának *Index moralis*ából merítette forrásanyagát az olasz theatinus szerzetes, Giovanni Bonifazio Bagatta, aki 1680-ban Velencében adta ki az

²³ ALEXA Károly, *Kopcsányi Márton prózája*. ItK 1971. 601–606. Itt 605.

²⁴ Hermann BACH, *Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte*. (Untersuchung ihrer literarischer Form und ihrer Stellung innerhalb der Literatur der Zeit). Diss. München, 1963. — BRÜCKNER, *Erzählende Kurzprosa* (3. jegyzet) — TÜSKÉS GÁBOR — KNAPP ÉVA, *Egy feltáratlan forrascsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*. ItK LXXXIX (1985.) 1. 90–100.

²⁵ Wolfgang BRÜCKNER, *Beyerlinck, Laurentius*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 2. (1977.) 279–281.

Isten munkálkodását példázó és az igaz hitet tanúsító különféle csodajelek kézikönyvét *Admiranda orbis christiani* címen.²⁶

A már említett Valentin Leucht ennek a latin nyelvű tudományos irodalomnak a feldolgozását és szélesebb rétegek számára történő hozzáférhetővé tételét is szorgalmazta.²⁷ Leucht Bredenbach korábban bemutatott művének fejezeteit önálló kötetekben németre fordítva adta ki, miközben jelentős mértékben kiegészítette, aktualizálta és átszerkesztette az anyagot. A kötetek 1590-től kezdve a *Speculum historicum miraculorum* jellemző középkori cím alatt Mainzban jelentek meg több kiadásban: *Wunder zum Sakrament* (1590), *Wunder zu den christlichen Bildnissen* (1591), *Wunderbare Gesichter und Erscheinungen* (1597), *Mirakel der Freigebigkeit* (1598), *Historischer Spiegel denkwürdiger Schlachten und wunderbarer Siege* (1598). Leucht kiadásról kiadásra tovább bővítette az anyagot és három traktátussal kiegészítve egy nyolcrészes vaskos fóliásban foglalta össze: *Viridarium regium illustrium miraculorum et historiarum. Dass ist, Königlicher Lustgart, Darin die aller vortrefflichsten Miraculn und Historien* (Mainz, 1614). A mű a 17. század végéig még három kiadást ért meg, gyakran hivatkoznak rá, s például Martin von Cochemre különösen nagy hatást gyakorolt.

6.

Traktátus- és prédikáció irodalom

Az exemplumban bővelkedő traktátus- és prédikáció irodalomból csupán néhány művet emelünk ki, melyek egy része jellemző módon ismét jezsuitákhoz kapcsolódik. A humanista műveltségű Martinus Delrius *Disquisitiones magicarum libri sex* (Leuven, 1599–1600) c., számos kiadást megért kánonjogi műve a 17. században a legtöbbet idézett boszorkánytraktátus, melynek 265 példatörténete az előadottak alátámasztására szolgál.²⁸ A jezsuita Georg Stengel *Opus de iudiciis divinis, quae Deus in hoc mundo exercet* (Ingolstadt, 1651) c. fő művében már korábban kiadott aszketikus traktátusait foglalta össze a tanuló ifjúság számára, narratív útmutatásokkal a gyakorlati vallásossághoz.²⁹ Összesen mintegy ezeröttszáz példatörténetet tartalmaz pontos hivatkozással. Ezt megelőzően Stengel kiadott egy tiszta exemplumgyűjteményt is *Exemplorum libri tres* (Ingolstadt, 1650) címmel. Az *Opus de iudiciis divinis*ben a példáknek alapvetően kettős feladata van: hatás elérése és követésre ösztönzés. Ennek megfelelően a történetek kiválasztásának kritériuma nem a történeti hitelesség, hanem az értéktudat közvetítésének képessége. A példák a traktátusokban a teológiai mondanivaló összefüggésében állnak. Az exemplum végső célja mindig egy erkölcsi tétel alátámasztása, amely az olvasónak meghatározott cselekvést sugall és kötelező erejű elhatározást követel tőle. Az eljárás módja alapja az a felfogás, amely a történelmet üdvtörténetként³⁰ és egyben az életre tanító egyetlen nagy példagyűjteményként értelmezi.³¹ Pídatörténeteit Stengel eredetiben olvasott művekből és másod-

²⁶ Rudolf SCHENDA, *Bagatta, Giovanni Bonifazio*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. (1977.) 1141–1143.

²⁷ BRÜCKNER, *Der kaiserliche Bücherkomissar*. (3. jegyzet)

²⁸ Edda FISCHER, *Die „Disquisitionum libri sex“ von Martin Delrio als gegenreformatorische Exempel-Quelle*. Diss. Frankfurt/M., 1975.

²⁹ Alois SCHNEIDER, *Narrative Anleitungen zur Praxis pietatis im Barock. Dargelegt am Exempelgebrauch in den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel (1684–1651). Mit einem Exempelkatalog*. I–II. Würzburg, 1982. 116–188.

³⁰ Karl RAHNER, *Weltgeschichte und Heilsgeschichte*. In Uö., *Schriften zur Theologie*. Bd. 5: *Neuere Schriften*. Einsiedeln – Zürich – Köln, 1964². 115–135.

³¹ Rüdiger LANDFESTER, *Historia Magistra Vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Genf, 1972.

kézből egyaránt merítette. Fő másodlagos forrásai Laurentius Beyerlinck és Antoine d'Averoult korábban említett egy-egy műve. Az idézett forrásanyagban a mintegy 350 művet jelentő 285 szerző 15 százaléka jezsuita, akik elsősorban hagiográfiai, aszketikus és rendtörténeti művekkel vannak képviselve.

A példatörténetek típusai Stengelnél rendkívül sokfélék: csodaelbeszélések, házassággal kapcsolatos trufák, pogány filozófusok apoftegmai, vértanú történetek, fabulák, történeti eseményekről szóló híradások, ördögbeszélések stb. Legfontosabb szerepük az isteni ítélet (előrelátás) jelenvalóságának bizonyítása a világban és az egyes ember életében egyaránt. A traktátusok formai és tartalmi nyitottságának megfelelően a példák nagyfokú affinitása: ugyanaz a történet különböző szövegösszefüggésben is előfordul. A pogány antikvitásból származó vagy vallási vonatkozás nélküli profán témákat tárgyaló történetek (un. *exempla externa*) alátámasztják az egyházi, vallási szférát nem érintő megállapításokat, verbalizálják az általánosan érvényes morális tételeket és fokozzák a vallási tartalmú példák (ún. *exempla interna*) tanúsító erejét.

Az exemplumok alkalmazásának módját vizsgálva a példák egy részén kimutatható a reduktív törekvés a feltétlenül szükséges narratív elemekre, legkisebb magra (ún. *Minimalform*). Ennek csupán az a feladata, hogy utaljon az eseményre, amely példaszerűen tanúsítja a megelőző állítás hitelességét. Az ilyen exemplum csupán regesztaszerűen jelzi az eseményt, megnevez valamit, ami aztán történeti tényként igazolható. Ugyanitt megfigyelhető több rövid történet összekapcsolása az állítások hitelességének fokozása érdekében. Ezzel párhuzamosan jelen van a törekvés a rövid tudósítások kibővítésére, a narratív szerkezet érvényesítésére. A példák alkalmazásának harmadik módja az, amikor Stengel bemutatja a történet lefolyásának fontosabb állomásait, a cselekvés motívumait és következményeit. Ezzel megnyílik a lehetőség olyan magatartásformák ábrázolására, amelyekből a mindenkori olvasó saját életkörülményei között érvényes tanulságok is levonhatók. Nem ritka a különböző részletességű, a csupán bizonyító szerepű és az ezen túlmenően didaktikus tartalmakat is közvetítő példák összekapcsolása. Néhány történet feszültségét és ezzel együtt hatását tartalmi és motívikus szélsőségek, illetve a dramatizálási törekvések növelik. A példák tematikus vonatkozási pontja legtöbbször bibliai idézet, az érvelés innen indul és a példák felsorakoztatása után ide tér vissza. A példa és a bibliai idézet szoros összekapcsolása révén a történet gyakran a szentírás applikációjaként, illusztrációjaként vagy értelmezéseként jelenik meg, s narratív teológiaként, narratív etikaként funkcionál.³²

Stengel rendtársa, Benignus Kybler 16 éven át templomi és társulati szónokként működött Augsburgban.³³ *Wunder-Spiegel Oder Göttliche Wunderwerck* c. háromkötetes posztumusz művét 1678-ban kezdték megjelentetni Münchenben (II–III. kötet: 1682). A traktátusgyűjtemény összesen csaknem kilencszáz exemplumot tartalmaz, gyakorlati használatát négy mutató segíti. Szerzője nemcsak prédikációs segédletnek, hanem házi olvasmányoknak is szánta. A traktátusok hosszúsága és felépítése egyaránt különböző. Elöl általában egy-egy bibliai idézet áll, melyhez értelmezés kapcsolódik. Ezt követi az ún. antitézis, amihez erkölcsi tanítás járul. Közben hosszabb, allegorikus jellegű elmékedések olvashatók. Ez a séma egy traktátuson belül többször is megismétlődhet. Az első kötet első traktátusát Kybler színjáték for-

³² Wolfgang BRÜCKNER, „Narratistik“. *Versuch einer Kenntnisnahme theologischer Erzählforschung*. In *Fabula*, 20 (1979.), 18–33.

³³ Renate VOLLMEK, *Die Exempel im „Wunderspiegel“ des P. Benignus Kybler S. J. von 1678*. Würzburg, 1989. 13–15.

mában írta. A példák a traktátusok különböző részeihez kapcsolódnak, szerepük a bizonyítás mellett a figyelem ébrentartása, az élénkítés.

A magyar nyelvű katolikus prédikáció irodalom elbeszélésanyaga a 16–17. században kevésbé feltárt, mint a protestáns prédikációk példázatai ugyanebben az időszakban. A narratív elemek alkalmazásában kiemelkedő három prédikáció szerzője (Telegdi Miklós, Káldi György, Pázmány Péter) közül csupán Pázmány beszédeiről készült olyan áttekintés, melyben az elbeszélő példák megfelelő hangsúlyt kapnak.³⁴ Telegdi Miklós pécsi püspök háromkötetes műve (*Az evangéliumoknak ... magyarázattya*, Bécs–Nagyszombat, 1577–1580) az első önálló magyar nyelvű katolikus beszédgyűjtemény.³⁵ Minden prédikáció elején evangéliumi részlet, majd ennek rövid összefoglalása áll, ezt követi a téma megnevezése és három részre tagolt kifejtése. Az erkölcsi fejtegetések a hittani magyarázatok függvényei, s a példákat, idézeteket a szerző egy-egy hittétel kifejtése keretében bizonyító anyagként használja.³⁶ A jezsuita Káldi György több évtizedes szónoki tevékenység eredményeként hozta létre kétkötetes beszédgyűjteményét (*Az innepekre-valo predikatziok, Az vasarnapokra-valo predikatziok*, mindkettő Pozsony, 1631).³⁷ A beszédek az erkölcsstanító szándék mellett a polemikus hang, laza kompozíció, mellérendelt-felsoroló szerkesztésmód jellemzi.³⁸ Itt is a példák bizonyító funkciója áll előtérben.

A példák alkalmazási technikája a beszédekben rendkívül változatos. A kiindulópont lehet egy vagy több bibliai, patrisztikus vagy más idézet, morális tétel és annak rövid értelmezése, egy antik és egy bibliai utalás ütköztetése, utalás a beszéd vagy az ezután következő példák központi témájára, egymondatos aktualizáló bevezetés. Ezekhez az elbeszélés néha közvetlenül, gyakrabban azonban közvetve, a hihetőséget növelő nyelvi eszközök (közbevetett tanulság, a személyes élményre vagy a forrásra való hivatkozás, kérdés, bölcs mondás stb.) révén kapcsolódik. Ezt követi egy vagy több, példaszerű cselekvés vagy történet változó részletességű előadása, amit hosszabb-rövidebb tanulság, alkalmazás, figyelmeztetés, összegző értelmezés zár le. Az idézett történet és a mondanivaló közti kapcsolatot gyakran külsőleges párhuzamokon alapuló, önkényes allegorizálás teremti meg. Más alkalommal több, különböző forrásból merített példa áll egymás után, s az is előfordul, hogy a részletes elbeszélést tekintélyi utalás helyettesíti. A hosszabban elbeszélte történetekben gyakoriak a párbeszéddek. Káldi példáinak forrásanyaga ugyancsak változatos: az antik történetírók, egyházatyák, középkori egyházi írók, rendtörténetek mellett gyakran idéz Delrius, Bzovius, Surius, Blossius és más 16–17. századi szerzők műveiből. A prédikációk témáinak „Laistrom”-ában az elbeszélő motívumok is helyet kaptak; az összeállítás elsősorban kézikönyvként volt használható.

Pázmány Péter hatalmas prédikáció gyűjteményét (*A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapra és egynehány innepekre rendelt evangéliumokrul predikációk*, Pozsony, 1636) világiaknak olvasásra, felolvasásra és prédikációs segédkönyvként a papságnak egyaránt szánta.³⁹ A szépróza elemek közül Pázmány különleges jelentőséget tulajdonít az elbeszélő jellegű példák, rövid történeteknek, anekdotikus betéteknek. Forrásai között első helyen állnak az ókori auktorok, valamint a patrisztikus kor és a reneszánsz szerzői, míg középkori és jezsuita szerzőkre jóval kisebb arányban hivatkozik.⁴⁰ Viszonylag nagy számban találhatók nála nemzetkö-

³⁴ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979.

³⁵ RMK I. 122., 145., 176.

³⁶ BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 17–22.

³⁷ RMK I. 601., 602.

³⁸ BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 22–29.

³⁹ RMK I. 663.

⁴⁰ BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 100–102.

zileg elterjedt elbeszéléstípusok és prédikációs mesék változatai.⁴¹ Az elbeszélő és más példák beszédbe illesztésénél gondosan ügyel azok aktualitására. A részletesen elmondott történetek mellett gyakran találkozunk nála tematikus azonosságra épülő példaláncokkal és rövid, a lényegre megragadó említésekkel, utalásokkal. A bibliai példákat és a profán történelemből merített elbeszéléseket váltakozva alkalmazza. Pázmány exemplumhasználatát a mértékletesség, a lényeg tömör megragadása, az erkölcsi tanulság egyértelműsége, tudatos és logikus szerkesztés, kiszámítottság jellemzi. Az alapvetően pedagógiai, didaktikai fogantatás mögött a gyönyörködte-
 tés igénye is meghúzódik. Gyakran alkalmazott eszköze a fokozás, több különböző történet összekapcsolása a feszültség növelése érdekében. Az epikus betoldások fontos feladata a mondanivaló illusztrálása, alátámasztása, melynek érdekében kuriózumok, extrém történetek idézésétől sem riad vissza.⁴² A hosszabb történetet többször erkölcsi tanulsággal, értelmező idézettel szakítja meg. A rövidebb példákat gyakran erkölcsi tanácsok sorozatába illeszti, vagy hosszabb morális eszmefuttatás alátámasztására, befejezésként idézi. Az is előfordul, hogy a különböző példák ugyanazt a témát más-más oldalról világítják meg. Káldival szemben Pázmány törekszik a történetek külsődleges szimbolikáján nyugvó értelmezések belsővé tételére. A szűkebb értelemben vett exemplum és a prédikációs mese párhuzamos használata és alkalmi összekapcsolása azt eredményezi, hogy a sajátos funkciók közti határok elmosódnak, s a bizonyítást, szemléletességet, a cselekedetek és azok mintáinak bemutatását, az előírást, az elmélkedést, a tudósítást és a felismerést egyaránt szolgálják.

Vitairatok

A 16. század második fele magyar nyelvű katolikus hitvita irodalmának elbeszélő vonatkozásait Telegdi Miklós és Monoszló András példáján vizsgáljuk. Telegdi Feleletében (Nagyszombat, 1580) a bibliai és más idézetek vannak túlsúlyban, saját tapasztalából vagy más forrásokból vett példák nem szerepelnek. Előfordul azonban, hogy kiválaszt egyet „Bornemissza fabulái” közül, azt polemikus érrel összegezi és az érvelésben vitapartnere ellen fordítja. Így jár el például a jócselekedet Isten általi jutalmazásának bizonyítása kapcsán előhozott Bornemissza-féle történettel, amely egy parasztnak egy répáért adott száz forintról, illetve a Mátyás király által tál káposztás húsért adományozott tíz kőváról szól. A történet lényegének elmondása után Telegdi cáfolja az elbeszéléshez fűzött Bornemissza-féle értelmezést, mondván: „nem illik ide sem a répa, sem a káposztás hús”.⁴³ Telegdi tartózkodását a példától ebben az esetben Bornemissza Telegdi posztilláit és bennük a példák gyakori alkalmazását ért bírálatával magyarázhatjuk.

Más utat választ Telegdi az ellenfelei vádját 24 pontban visszaautasító vitairatában (*Egy néhány jeles okai, mellyekért ... nem veheti ... Luther Martonnac ... tudomannyat*, Nagyszombat, 1581). Mondandója alátámasztására egyrészt részletesen felidéri a reformáció korai történetének némely eseményét. Forrásai többnyire neves protestáns szerzők, mint például Johannes Mathesius,⁴⁴ akinek prédikációi számos Luther-monda elterjedésének váltak kiindulópontjává.⁴⁵ De ugyanígy idézi a Luther-

⁴¹ TIMÁR Kálmán, *Párhuzamok a Gesta Romanorum történetehez*. Ethnographia, 22 (1911.), 250–251.

– SCHRAM Ferenc, *Népköltészeti töredékek a XVI–XVIII. századból*. Ethnographia, 74 (1963.), 548–564.

⁴² BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 141–142.

⁴³ RMNy 476. 152–153.

⁴⁴ RMNy 496. F5.

⁴⁵ BRÜCKNER, *Volkserzählung* (1. jegyzet) 776–777., 840.

követőből katolikussá lett Sebastian Flaszt,⁴⁶ akinek áttérését igazoló Luther-ellenes traktátusa Telegdi műve előtt három évvel jelent meg Ingolstadtban,⁴⁷ s aki áttérésének egyik okát a protestáns prédikátorok feleségcserejének Telegdi által is részletesen taglalt szokásában jelölte meg. Ugyanebben az összefüggésben megtalálható Telegdi példáinak másik fő típusa, az általa hallott „históriák” leírása. Ezekben – mintegy az előadottak hitelességének fokozására – külön súlyt helyez a történet megismerési körülményeinek bemutatására és az informátorokat is megnevezi.⁴⁸ A példák további típusait mutatja az egy-egy állításhoz fűzött tekintélyi hivatkozások sorozata, a jellemzőnek vélt esetek felsorolása és a konkrét történeti események rövid említése.

Monoszlóy András első vitáirában, melyben Telegdi előbb említett művét veszi védelmébe (*Apologia. A közönseges keresztien hit agazatinac ... oltalma*, Nagyszombat, 1588), az érvek és ellenérvek rendszerében a példákat csupán utalások, említések, idézetek és ún. „bizonyosságok” adják.⁴⁹ Ezek egy részét részletesen kifejtve megtalálhatjuk Monoszlóy három további apologetikus munkájában. A képek tisztelétéről szólva (*De cultu imaginum. Az idővssegre intő kepeknek tisztelétiről való igaz tudomány*, Nagyszombat, 1589) „A képek csinálásának kezdeti” c. fejezetben hosszabb „históriákat”, „csuda lett dolgokat” közöl konkrét ábrázolásokról.⁵⁰ Ugyanígy a szentek tisztelete kapcsán (*De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozanc való segetsegekrül*, Nagyszombat, 1589) nemcsak a mű befejező, a szentek közbenjárását bizonyító részében halmozza egymásra a mirákulumok, csodás történetek elbeszéléseit, hanem ezt megelőzően is gyakran idézi a szentírás, az atyák, a zsinatok stb. példáit, históriáit.⁵¹ A kegyelemről és a szabad akaratról írt vitáirban (*De gratia ... Az Isten malasztyarol, az szabad akaratrol es az Istenec akaratyarol való tudomány*, Nagyszombat, 1600) a téma elméleti tárgyalása miatt elbeszélő történetek nincsenek, a bizonyító példaanyag az idézetekre és hivatkozásokra korlátozódik.⁵² Mindez mutatja a példák különféle típusait és szigorúan az érvelési kontextusnak alárendelt bizonyító funkcióját a vitáirakban.

Egyetemi disszertációk

Ennek a több felekezetet átfogó, alig kiaknázott forráscsoportnak a szerepeltetését a katolikus áhítati irodalom kontextusában az indokolja, hogy a vallásos irodalomhoz hasonlóan a 17–18. századi egyetemi disszertációk is nagy számban tartalmaznak példákat, amelyek egy része tartalmilag azonos a vallásos irodalomban szereplő elbeszélő történetekkel. A mágia, démonológia, kuriozitás, superstitio témakörében készült teológiai, jogi, bölcsészeti és természettudományos disszertációk történeti és más példaanyaga nemcsak a barokk kori történelemfelfogás alakulására vet fényt, hanem egy adott tudásanyag közvetítési módjára és a példaelbeszélések új funkcionális összefüggésére is felhívja a figyelmet. A forrásanyag jelentőségét a történeti elbeszéléskutatás számára jelzi, hogy például Jacob és Wilhelm Grimm mondagyűjteményének forrásai között egyetemi disszertációk és azok forrásai egyaránt szerepel-

⁴⁶ RMNy 496. C6.

⁴⁷ BRÜCKNER, *Volkserzählung* (1. jegyzet) 283–284. Anm. 122.

⁴⁸ Így pl. RMNy 496. C6–7.

⁴⁹ RMNy 620.

⁵⁰ RMNy 632. 200–274.

⁵¹ RMNy 633. 479–543.

⁵² RMNy 868.

nek.⁵³ A narratív vonatkozásokat a kiadványtípus szeriális jellege miatt egyes művek említése nélkül Christoph Daxelmüller vizsgálataira támaszkodva összegezzük.⁵⁴

A jezsuita oktatási rendszerben 1599-ben bevezetett *Ratio studiorum* a Melancthon által kezdeményezett egyetemi reformmal szemben sokáig megakadályozta a történelmi tananyag önállósulását, s azt jórészt csupán az antik auktorok olvasásának és a retorikai imitatio segédeszközeként értelmezte. A 17. század első felének egyetemi értekezéseiben a történelem elsősorban a múlttól való tudás közvetítési módszereként jelenik meg. Ez a módszer alapvetően összehasonlító jellegű volt, a tipológia és az etimológia elvén nyugodott, s minden dolog gyökerét a bibliában és a klasszikus antikvitásban vélte felfedezni. A disszertációk példaanyagát a szerzők túlnyomórészt kézikönyvekből merítették (pl. Jean Bodin, Johann Weier, Martinus Delrius, Rudolphus Hospinianus), s meghatározott szempontok szerint kivonatolva állították össze.⁵⁵

Ez a sajátos modus excerpendi azt eredményezte, hogy ugyanaz a példa különböző intellektuális szinteken, más-más kontextusban is előfordul. Eközben az elbeszélések mikroelemei eltolódnak, hangsúlyai megváltoznak, míg a tartalom ugyanaz marad. Az irodalmi és stilisztikai forma tehát az azonos tartalom mellett a mindenkori használat, a funkció függvénye. A példák kiválasztásának feltétele a történet valószerűsége, bizonyítóképessége, melyben két fokozat figyelhető meg: (1) megtörtént vagy a szerző által megtörténtnek tekintett esetek, (2) a szerző által tévhitként, „babona”-ként értelmezett esetek, melyeket azonban adott vallási vagy társadalmi csoportok valóságosnak ismernek el. A példák megjelenhetnek tudományos állítást bizonyító vagy tagadó híradás, illetve a tudományos érvelést alátámasztó példaszorozat formájában.⁵⁶ A disszertációk példakezelésén nyomon követhető a folyamat, melynek során a tekintélyi hivatkozások kommentáló továbbadását a 17. század harmadik harmadától fokozatosan kezdi fölváltani a kritikai szemlélet: a topográfiai levéltári források kutatása, párhuzamosan a „csodás” jelenségek fizikai magyarázatának térhódításával.

Naptári szerkezetű kiadványok

A példakompilációk kedvelt rendező elve a kalendárium-szerkezet: a történetek és minden egyéb tudnivaló hozzárendelése az év meghatározott napjaihoz. Az ilyen szerkezet mögött egyrészt a pontos hely- és időmegjelöléssel ellátott hiteles forráshivatkozás utáni törekvés húzódik meg. Másrészt mintául szolgált hozzá a szentek kalendáriumai az egyházi év keretében, amit a tridenti zsinat a *Martyrologium Romanum*-ban minden egyházmegye számára kötelezővé tett. Végül nem független ez a szerkesztésmód az officiumok olvasmányaitól sem a szerzetesi imarend gyakorlatában.⁵⁷ A kalendárium beosztás elmékedésügyűteményben való alkalmazásának korai előzménye Petrus Canisius *Institutiones*-ének (Antwerpen, 1568) „Meditationes

⁵³ Christoph DAXELMÜLLER, *Disputationes curiosae. Zum „volkskundlichen” Polyhistorismus an den Universitaeten des 17. und 18. Jahrhunderts.* Würzburg, 1979. 222–249.

⁵⁴ Christoph DAXELMÜLLER, *Bibliographie barocker Dissertationen zu Aberglaube und Brauch.* Teil I–V. In *Jahrbuch für Volkskunde*, N. F. 3 (1980), 194–238., 4 (1981.), 225–243., 5 (1982.), 213–244., 6 (1983.), 230–244., 7 (1984.), 195–240.

⁵⁵ DAXELMÜLLER, *Disputationes* (53. jegyzet) 224–225.

⁵⁶ Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum und Fallbericht. Zur Gewichtung von Erzählstruktur und Kontext religiöser Betspielgeschichten und wissenschaftlichen Diskursmaterien.* In *Jahrbuch für Volkskunde* N. F. 5 (1982.), 149–159. Itt: 155–157.

⁵⁷ BRÜCKNER, *Exempelsammlungen* (15. jegyzet) 617–618.

quotidianaе iuxta ordinem dierum hebdomadae" c. része. A Mária-kongregációk ún. laikus breviáriumait közvetlenül megelőző gyűjtemény a douai egyetem filozófia tanára, a jezsuita Antonius de Balinghem *Ephemeris seu Calendarium Sanctissimae Virginis Genitricis Dei Mariae* (Douai, 1629) c. műve. Ebben az év minden napján egy-egy Mária-tisztelőről olvasható megemlékezés, melyhez megfelelő történeti eseményekre, Mária-ünnepekre, templomokra stb. való utalások kapcsolódnak. Ezek alkalmat adnak különböző „históriák” (kegyhely-legendák és más csodaelbeszélések) rövid, utalásszerű közlésére. A munka második kiadását Georg Colvener, a douai-i egyetem kancellárja jelentette meg *Calendarium Sacratissimae Virginis Mariae Novissimum* (Douai, 1638) címen, melyben azonban alig van elbeszélő anyag, s inkább tudományos kompendiumnak, liturgikus és teológiai történeti anyaggyűjtésnek nevezhető az év napjai szerint elrendezve. A jezsuita Touissant Bridoult *Le Triomphe annuel de Notre Dame ou il est traité chaque jour de l'An des Honeurs que la Vierge a receus du Ciel et de la Terre* (Lille, 1640) c., az év napjaira szóló elmélkedésgyűjteményének középpontjába Máriának a Jézustársaságát védő szerepét állította. A kiadványtípus egyik első, széles körben ható nemzeti nyelvű példája Leonard Mayr neuburgi dékán, a bajorországi ellenreformáció alakja *Mariae Stammen-Buch oder täglicher immerwährender unser Lieben Frauen Calender* c. munkájának Georg Stengel által gondozott kiadása (Dillingen, 1641–1642) három kötetben, amely 1667-ig további három kiadást ért meg. A kalendárium szerkezetű, napi olvasmányként szolgáló népszerű áhítati könyv a Mária-elbeszélések kincsesbányája: több száz egymáshoz kapcsolt történetből áll, melyeket a szerző a kortárs Mária-irodalomból merített.

A naptári szerkezet az alapja Kopcsányi Márton elmélkedés gyűjteményének (*A keresztyéni tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolczvan elmélkedések*, Bécs, 1634).⁵⁸ A mű fő részében tíz hétre, hétfőtől vasárnapig minden egyes napra egy vagy két elmélkedés olvasható Krisztus szenvedéséről és a keresztyén erkölcseről. Az elmélkedések a tíz hét hetven napjának megfelelően hetven fejezetre oszlanak. Az elmélkedések egy részét vers vezeti be, az elmélkedés után minden fejezetben „példák”, „próféciák”, „tanulságok” és „imádság” sorakoznak. A példák itt rövid bibliai idézetek, utalások az eseményre, s a próféciák és a tanulságok is a Bibliából és más szerzőktől származó idézeteket tartalmaznak. Szorosabb értelemben vett elbeszélő anyag az összeállításban nem található.

10. Kongregációs kézikönyvek és ajándékkönyvek

Ide sorolható a Mária-kongregációk kézikönyveinek és ajándékkönyveinek az a csoportja, melyben szerep jut az elbeszélő történeteknek. A műfaj prototípusa Franciscus Costerus holland jezsuita *Libellus sodalitatista* (Köln, 1576), mely a különböző helyen működő kongregációknak számos kiadásban megjelent. Ez az összeállítás öt könyvre, ezen belül változó számú fejezetre tagolódik. Az első könyv a kongregáció tagjaira vonatkozó szabályokat és általános vallási gyakorlatokat, a második a vétkek ellen és az erények megszerzésében segítő eszközöket, a harmadik az utolsó dolgokról szóló tanításokat, a negyedik a szentségek és az egyházi szertartások, az ötödik alapvető imádságok részletes magyarázatát tartalmazza. A kötetet himnuszok, imádságok és könyörgések zárják.⁵⁹ A fejezetek témakörének alárendelt, nagyszámú bibliai, patrisztikus és más idézet lelőhelyét lapszéli hivatkozás jelzi. A szorosabb

⁵⁸ RMK I. 632. — vö. RMKT XVII/7. 437–440.

⁵⁹ Anna CORRETH, *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung*. In *Jahrbuch für mystische Theologie* II (1965.), 7–65. ltt: 51–64. — A továbbiakhoz vö. KNAFF Éva,

értelemben vett elbeszélő anyag az összeállításban viszonylag ritka, s a történetekre való szűkszavú utalások túlsúlya és az ezekhez kapcsolódó értelmezések, tanulságok sorozata jellemző.

A kongregációs kézikönyvek fejlődésének következő állomását jelzi a lüttichi Mária-kongregáció kézikönyve (*Manuale sodalitatis B. Mariae Virginis*, Milánó, 1601). Az ismeretlen összeállító már a kötet elején felsorolja forrásait, melyek között több elbeszélő forrás, így például Surius, Cantipratanus és két Mária-életrajz is szerepel. A legelső, római Mária-kongregáció (Prima primaria) felállításának, szabályainak, búcsúinak és könyörgéseinek ismertetése után hét fejezetben a regula fejezeteihez kapcsolódva lelkigyakorlatok következnek Mária tiszteletéről, a szodalitás szolgáltatásairól, a bűnbánat és az eukarisztia szentségéről, a vasárnap és a szentek ünnepének megünnepeléséről, a napi áhítatokról, a szentmiséről, a könyörgésekről, valamint a vétkekről és az erényekről. A narratív elemek itt is csupán csíraszerűen, az elmékedések szövegébe illesztett rövid utalások formájában fordulnak elő. A szodalitások életéből vett nagyszámú csodatörténetet tartalmaz Françoise Véron *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis ... Miraculis dictae Sodalitatis illustratum* (Köln, 1614) c. munkája. A kongregációs tagok érnyeinek példáit állítja a középpontba az ingolstadti Mária-kongregáció Kaspar Lechner által összeállított kézikönyve (*Sodalis Parthenius a Mariano Academicorum coetu*, Dillingen, 1628).⁶⁰

A magyarországi Mária-kongregációk legelső kézikönyve a nagyszombati szeplőtelen fogantatás kongregáció számára jelent meg (*Mariale Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V.*, Pozsony, 1638).⁶¹ Az összeállítás jelentőségét részben az adja, hogy a megjelenés évében a kongregáció előjárója Nádas János volt. Bár a könyv név nélkül jelent meg, nem lehetetlen, hogy Nádasnak nem csupán a mű megjelentetésében, hanem összeállításában is szerepe volt. A kézikönyv a szokásos bevezető részek (szabályok, búcsúk) után két részre oszlik. Az első rész nyolc fejezetben a kongregációs tagok napi áhítatgyakorlatait tartalmazza elmékedéssel, imádsággal, könyörgéssel. A második rész hat fejezetre tagolódik, ezek felépítése hasonló az első rész fejezeteinek szerkezetéhez. A fejezetek témái a szentháromság, Krisztus szenvedésének és Jézus nevének, Máriának, az angyaloknak és szenteknek a tisztelete, valamint a vecsernye végzése és a halálra való előkészület. Az összeállítást a külső, tehát már nem tanuló kongregációs tagokra vonatkozó szabályok egészítik ki. A gyakorlatok elején bibliai idézetek állnak, melyekhez történeti események, példaszzerű cselekedetek említése kapcsolódik. Az imádságok után pontokba szedve további történeti példák következnek rövid magyarázattal. A narratív elem többnyire itt is csak utalásszerű, s a gyakorlati következtetés, tanulság előkészítését szolgálja.

A könyv jelentőségét fokozza, hogy nemcsak a magyarországi Mária-kongregációk ezután kiadott kézikönyveinek volt mintája, hanem közvetlen előképül szolgált a 18. század egyik legnépszerűbb katolikus imádságos könyvének, az *Officium Rákóczi-anum* címen ismert összeállításnak.⁶² Az összekötő kapocs a nagyszombati Mária látogatása kongregáció *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis* (Nagyszombat, 1662) c. kézikönyve, melyet a társulat I. Rákóczi Ferenc fejedelemnek ajánlott.⁶³ Az összeállítás jórészt csupán szerkezetében tér el az előzőtől: elől kalendáriumot közöl,

Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Kandidátusi értekezés, Bp., 1989.

⁶⁰ Vö. Bernhard DUHR, *Zur Geschichte der Marianischen Kongregationen in Deutschland*. In *Stimmen aus Maria Läch* 78 (1910.), 157–168., 290–307., 377–387. Itt: 378.

⁶¹ RMK II. 529.

⁶² Vö. HOLL Béla, „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákóczi-anum* története). In *Vigilia*, 1955/8, 405–411.

⁶³ RMK II. 995a. 1668-as kiadása: RMK II. 1154.

ezt követik hét részben a különböző áhítatgyakorlatok, míg a kongregáció szabályai és búcsúi a könyv végén található. Az első részben Mária és a halottak officiumához a hét bűnbánati zsoltár és a mindenszentek litánia kapcsolódik. A 2–7. részt a kongregációs tagok napi áhítati alkalmaihoz, a bűnbánat és az eukarisztia szentségéhez, Jézus nevéhez, Máriához, a kongregáció védőszentjeihez fűződő és különböző egyéb áhítatgyakorlatok alkotják. A védőszentek száma az előző összeállításához viszonyítva megnőtt, s ebben a fejezetben a többenél nagyobb számban találunk rövid narratív betéteket a különböző szentéletrajzokból. A kiadvány további átalakulásának, utóéletének vizsgálata külön feladat.

A Mária-kongregációk kézikönyveihez hasonló összeállítások születtek a jezsuiták más társulatainak is. Így például a soproni oltáriszentség szodalitás kézikönyve (*Manuale Sodalitatis S. S. Corporis Christi in Collegio S. J. Sopronii*, Bécs, 1642) a szokásos búcsúk, regulák és a társulatba lépéskor mondandó imádság után napi és más alkalmakra szóló áhítatgyakorlatokat tartalmaz könyörgésekkel, olvasmányokkal és figyelmeztetésekkel.⁶⁴ Az elbeszélő történetek, néha több is egymás után, rendszerint a figyelmeztetésekbe és az olvasmányokba vannak beleszöve. A históriák elsődleges feladata a helyes cselekvés bemutatása, az erkölcsi megállapítások szemléletessé tétele és az elmélkedésre ösztönzés.

A kézikönyvek mellett több-kevesebb elbeszélő anyagot tartalmaznak a kongregációk ajándékkönyvei (*strena, xenia*), melyek a tagok másik fontos aszketikus olvasmányait jelentették. Így például a müncheni kisebb Mária-kongregáció több kiadást megért, időközben jelentősen kibővített ajándékkönyve (*Alphabetum Sodalitatis B. Virginis*, München, 1616) az atyák mondásai mellett a szentek életéből vett nagyszámú példatörténetet tartalmaz.⁶⁵ Ide tartozik a jezsuita Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) először Lublinban 1632-ben megjelent műve, mely később a nagyszombati Mária születése kongregáció ajándékkönyveként is napvilágot látott (*Magna Hungariae Domina cum suo mancipio*, Nagyszombat, 1702).⁶⁶ A két részre, ezen belül nyolc-nyolc fejezetre osztott összeállítás Mária tiszteletének történeti példái és a hozzájuk kapcsolt elmélkedések segítségével azt kívánja bemutatni, hogy a történelem folyamán Mária hogyan segítette a hozzá fordulókat. A második rész 5. és 6. fejezetében Mária jótéményeinek és szolgálatának nemzetközi és magyar vonatkozású példái olvashatók. Az összeállítást a nagyszombati kiadásban a kongregáció szabályai és búcsúi egészítik ki, a könyvet tehát kézikönyvként is használhatták.

Összegzés

Ez a vázlatos áttekintés egyrészt megmutatta, hogy az 1640-es évekig a barokk kori katolikus áhítati irodalom elbeszélő elemekkel dolgozó vonulatának nagyjából mindazok a kiadványtípusai, tartalmi és szerkezeti megoldásai kialakultak, amelyek a következő százötven évben meghatározták a könyvtermelést. Az új könyvtípusok száma ezt követően jelentősen nem gyarapszik, gyökeresen új megoldások nem születnek, s a nemzeti nyelvű fordítások és az új kiadások révén a szövegek népszerűsítése lép előtérbe. Az említett főbb forrástípusokon kívül természetesen mások is számításba jöhetnek (pl. tankönyvek, iskolai jegyzetek). Mindegyik típusnak megvannak a maga fejlődési tendenciái, ezeket nem mindig tudtuk kellően érzékelteni.

⁶⁴RMK II. 1585.

⁶⁵Vö. DUHR, i. m. (60. jegyzet) 378–379.

⁶⁶RMK II. 2125.

Másrészt az áttekintés tovább bővítette a példabeszédre mint különböző műfajok gyűjtőmedencéjére vonatkozó kutatások forrásanyagát, valamint az exemplum tartalmára, szerkezetére és használatára vonatkozó ismereteket konkrét szövegösszefüggésekben. Az exemplum formai és funkcionális megváltozását a 16–18. században nálunk eddig elsősorban protestáns szerzőknél és csupán egyetlen műfajban, a prédikációban kutatták.⁶⁷ Az áttekintés rávilágít a későközépkori narratív hagyomány átértékelődésének eddig kevésbé ismert összetevőire és pontosabbá teszi a kora újkori exemplum meghatározását, típusait és alkalmazási lehetőségeit. Figyelembe véve a szakirodalom megállapításait,⁶⁸ a következtetéseket tézisszerűen így összegezhettük:

1. A 16–17. században az exemplum többszörösen beágyazott, másodlagos irodalmi használati forma. Átfogja a legkülönbözőbb elbeszélő műfajokat és nem elbeszélő elemeket, nyelvi építőköveket. A modern folklorisztika kategorizációs rendszeréből származó fogalmak (pl. mese, monda, anekdota, legenda) az exemplum meghatározására nem alkalmazhatók. Továbbélésének egyik összetevője, hogy egészen a 18. századig jelentős szerepet játszik a retorika oktatásban.

2. A későközépkori helyzethez viszonyítva fontos tartalmi változás, hogy a bibliai történetek, a történeti események, cselekedetek és a legendás, kitalált történetek egyenrangúan egymás mellett élnek. Az utóbbiak aránya fokozatosan csökken. A nemzetközi motívumok mellett növekvő számban megjelennek a helyi eredetű és a szorosan rendelkező kötődő történetek. Az exemplum által közvetített eszmék körében az üdvösség keresése helyett a morális tanítás lép előtérbe. A szerkezeti átalakulást jelzi a kidolgozás kispikái igényének gyakori elmaradása, a különféle redukált formák nagyarányú térnyerése.

3. Az új használati összefüggésekre utal az exemplum helyének megváltozása a prédikációban, illusztratív szerepe a humanista loci communes elv keretében, továbbá funkcionális összekapcsolódása az idézetekkel és hasonlatokkal. A terjedési lehetőségek megváltozását mutatja a nyomtatott könyv, az új kiadványtípusok folyamatos megjelenése az exemplum hordozók között. Ennek következtében a hangsúly a kollektív befogadásról fokozatosan az egyéni befogadásra helyeződik át.⁶⁹

4. Az exemplum nem korlátozódik a homiletikai, vallási-didaktikus és épületes irodalomra, hanem a kifejtést, következtetést segítő anyagként szerepet játszik a jogi, természettudományos szövegekben is, jelezve az exemplum elvilágiasodási folyamatát. Formája összhangban áll annak a szövegnek az intellektuális szintjével, amelyben alkalmazják. A kontextuális szerkezetelemzés megmutatja a példatörténet elemeire bomlását, az elbeszélő szerkezet mikroelemeinek eltolódását, a morális applikáció elmaradását és új értelmezési kapcsolatok keletkezését. A részletes elbeszélés, az elbeszélés-típusok összekapcsolódása, a motívumok kombinációja stb. szükség esetén rövidre szabott elbeszélésre, a morális mondanivalót hordozó szűzsére, a nem-narratív idézetre, irodalmi hivatkozásra redukálódhat. Szerkezete fel-

⁶⁷ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter kfsértései*. Bp., 1984. — DÖMÖTÖR Ákos, *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*. In Theologiai Szemle, U. F. 28 (1985.), 15–21. — Uő., *A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns ige hirdetésben*. In uo. 326–334. — Uő., *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*. In Acta Hist. Lit. Hung. XXV (1988.), 15–30. — GYÖRY L. János, *Az exemplumok szerepe Töfesus Mihály zsoldármagyardzataiban*. In Studia. Litteraria, XXVIII (1991.), 79–90.

⁶⁸ Rudolf SCHENDA, *Stand und Aufgaben der Exempla-Forschung*. In Fabula, 10 (1969.), 69–85. — Christoph DAXELMÜLLER, *Zum Beispiel. Eine exemplarische Bibliographie*. Teil I–II. In Jahrbuch für Volkskunde N. F. 13 (1990.), 218–244., 14 (1991). — GYENIS Vilmos, *A reneszánsz széppróza néhány sajátossága. (A kispikái elemek funkciója.)* In Helikon, XVII (1971.), 411–427.

⁶⁹ BENEDEK Katalin, *Az exemplumtól a meséig. A kispika terminológiai és műfaji változásai*. Diss. Bp., 1989. 50–63.

világosítást adhat az exemplum segítségével kapcsolatba kerülő szerzők és olvasó műveltségi állapotáról.

5. Az exemplum nem tartalmilag vagy formailag, hanem kizárólag funkcionális meghatározható szövegegység. Alapvető feladata, hogy érvelési, bizonyítási eszközként kézzelfoghatóvá teszi az elvont tartalmakat.

6. Az exemplum igazolja a felfogást a történelemnek mint összehasonlítható történetek összegének morális, tanító szerepéről. A történelemnek mint megtörtént eseménynek a ténszerűsége az exemplumban távol áll a történelem modern értelmezésétől. Az exemplum a történeti gondolkodás tipologikus formáját, a történelem fenomenologikus felfogását tükrözi. Formai egyezéseket keres a jelen erkölcsi, vallási nézetei és a múlt eseményei, elbeszélő hagyománya között.

7. A hitelességet a kézikönyvekben rögzített tekintélyekre való hivatkozások biztosítják. Ide tartoznak mindenekelőtt a Biblia, az egyházatyák és szentéletrajz írók, az antik filozófusok, a középkori és újkori teológusok, történetírók.

8. Az exemplum az áthagyományozott formában mindig írásban jelenik meg. Ez a tény alapvető jelentőségű a szóbeliség — írásbeliség, a könyvből szerzett tudás — saját megfigyelés, a reális valóság — előre meghatározott valóságtapasztalat viszonyára nézve. A valóság megtapasztalásának zsinórmértéke a tekintélyek által hitelesített írásos hagyomány.

9. Az exemplumot analóg szerkezet jellemzi. A nem-narratív kontextus számára meghatározott szabályok, sajátos kivonatolási technika szerint választják ki. Tükröződik benne a történelem példakép és előkép jellege. Tartalmi szempontból megkötözhet, hasonlósági láncokká kapcsolódhat össze és aktualizálhat. Ez egyben meghatározza a szájhagyomány és a szerző korabeli valósághoz való viszonyának megítélését.

10. Az írásos hagyomány és a szóbeliség kapcsolata nem határozható meg úgy, hogy az újra meg újra feldolgozott exemplum-gyűjteményeket jelöljük meg a szájhagyomány kiindulópontjaként. A történeti elbeszéléskutatás az irodalomtörténettel együtt írott forrásokra van utalva, ezért a szájhagyománnyal kapcsolatban csupán feltételezésekre szorítkozhat.⁷⁰

Mindebből következik, hogy az exemplumot alkalmazó szerzők egyéni és közös vonásainak, egymásra építkezésének, az exemplum továbbélésének (pl. a példázatos történetek megjelenése a 18. századi erkölcsstani irodalomban),⁷¹ illetve ún. elhalásának, a műfaji változás arányainak és törvényszerűségeinek kérdései antológia-szerű összeállítások⁷² alapján nem megválaszolhatók. A rendszeres téma- és motívumtörténeti vizsgálatok folytatása mellett kritikai szövegkiadásokra és monografikus vizsgálatokra egyaránt szükség van.

⁷⁰ Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. (1984.), 627–649. — Uő., *Literarisierte Mündlichkeit — mündliche Schriftlichkeit. Anmerkungen zum Weltbild und zur Weltdeutung mittelalterlicher und nachmittelalterlicher Exempelautoren*. In Lutz RÖHRICH — Erika LINDIG (Hg.), *Volksdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit*. Tübingen, 1989. 125–145. Itt: 131–133.

⁷¹ BÍRÓ Ferenc, *A barokk és a felvilágosodás közötti. (A magyar irodalom a XVIII. század közepés évtizedeiben)*. In It LXXII (1990.), 2–4. 217–278. Itt: 227–232.

⁷² SZABÓ Lajos, *Monda nékik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*. Bp., 1982. — SINKÓ Ferenc, *Csudatörténetek. Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből*. Bp., 1985.

DAS EXEMPLUM IN DER KATHOLISCHEN GEISTLICHEN LITERATUR
DES 16-17. JAHRHUNDERTS

Spätestens bis zu den 1640-er Jahren haben sich all jene Publikationstypen, inhaltlichen und strukturellen Charakteristika der barockzeitlichen geistlichen Literatur mit narrativen Elementen entfaltet, die in den nächsten hundertfünfzig Jahren die katholische Buchproduktion bestimmen sollten. Eine ausschliesslich funktional bestimmbare, zentrale Gebrauchsform dieser Literatur ist das Exemplum. Als ein „archaischer Typus geschichtlichen Denkens“ umfasst es die unterschiedlichsten Erzählgenres, enthält nichtnarrative Elemente und spielt auch als wissenschaftliche Diskursmaterie und als Wahrnehmungsmuster eine wichtige Rolle. Die Formen und Funktionen des Exemplums werden in den folgenden Publikationstypen untersucht: Neuauflagen der mittelalterlichen Beispielsammlungen, Exempelkatechismen, apologetische und moralische Beispielsammlungen, marianische Erzählliteratur, kirchengeschichtliche Werke, Traktat- und Predigtliteratur, Streitschriften, Dissertationen, Erbauungsbücher mit Kalenderstruktur, Handbücher und Geschenkbücher der marianischen Kongregationen. Anhand der ausgewählten Beispiele kann man neben einer formalen und funktionalen Kanonisierung des Exemplums auch eine Differenzierung der frühneuzeitlichen Exempeltheorien und alternative Interpretationen der literarischen Handbuchtraditionen feststellen.